

---

**خاقان صاحب قران و علمای زمان**  
**نقش فتحعلی شاه قاجار در شکل گیری روندها و**  
**نهادهای مذهبی نو**

---

**احمد کاظمی موسوی**



۱۸ فصل چهارم: رویکرد های فرهنگی و اجتماعی در ایران و نقش دولت در توسعه فرهنگی: دوره پهلوی

۲۶ سرشت استبدادی و ابدی حکومت قاجاری و نقش دولت در توسعه فرهنگی: دوره پهلوی

۳۴ بررسی بی‌شمار حاکمیت دولت قاجاری در توسعه فرهنگی: دوره پهلوی

۴۲ بررسی رویکردهای توسعه و تأثیر آن در روانه خارجی: توسعه دولت پهلوی و نقش دولت قاجاری

۵۲ گام های تازه در گذر از ایران و غرب: نقش دولت قاجاری و توسعه فرهنگی: دوره پهلوی

۶۰ رونق شعر و ادب و نمایش گرفتن معیار ملی در دوره پهلوی: نقش دولت قاجاری و توسعه فرهنگی: دوره پهلوی

۶۸ رشد هنر نقاشی، مجسمه و پیکرترازی: نقش دولت قاجاری و توسعه فرهنگی: دوره پهلوی

۷۶ شکل گیری دبستان در نظام آموزشی ایران: نقش دولت قاجاری و توسعه فرهنگی: دوره پهلوی

**فهرست**

۸۴ شکستگی نمایش نگر و شبه خوانی در ادب معاصر ایران: نقش دولت قاجاری و توسعه فرهنگی: دوره پهلوی

۹۲ بازسازی و کسب بارگاه ادبی معاصر ایران: نقش دولت قاجاری و توسعه فرهنگی: دوره پهلوی

۱۰۰ نظام مساعد تعلیمی شاه با استعدادهای نخبه: نقش دولت قاجاری و توسعه فرهنگی: دوره پهلوی

پیش گفتار

مقدمه

فصل یکم: برآمد یک شاه خود شیفته و روحانیت گرا

۱۷ در سایه عم خود آقا محمد خان

۱۹ فتحعلی شاه بر سریر سلطنت

۳۵ جنگ اول ایران با روسیه توسعه طلب

۴۴ آشنایی با روند تجدد، رفت و آمدهای دیپلماتیک و برخی اصلاحات

۵۸ جنگ دوم ایران و روس با پشتیبانی علما

۶۳ سرآغاز نگرش های فرهنگی تازه

۷۵ غلیان دینی و قتل ایلچی روس

۷۸ سال های پایانی عصر فتحعلی شاه

۸۳

۸۹	فصل دوم: رابطه فتحعلی شاه با علما و اهل غیب و مکاشفه
۹۰	رواج عامی‌گری در عصر فتحعلی شاه
۹۱	رویکرد اخباری جدید در فقه شیعه
۹۴	رونق شعائر و آداب عامه‌پسند
۹۸	روضه‌خوانی و دسته‌گردانی
۱۰۰	رواج تصوف عامیانه در آغاز عصر قاجار
۱۰۵	فتحعلی شاه و علمای اصولی
۱۳۹	ظهور مکتب شیخیه
۱۴۸	فتحعلی شاه و اهل عرفان و تصوف
۱۴۹	سیر علمایی حکمت‌صدرایی در عصر فتحعلی شاه
۱۵۵	فتحعلی شاه و درویشان علیشاهی
۱۵۹	جایگاه روحانیون نسبت به دولت
۱۶۵	اقتدار مجتهدان عصر قاجار از نظر برخی از خاورشناسان
۱۷۱	فصل سوم: سلطنت به نیابت از مجتهدان
۱۷۴	پیشینه نیابت فقها از امام در دوره‌های نخستین
۱۸۴	پیشینه نیابت از امام در دوره‌های صفوی و افشار
۱۹۱	شکل‌گیری نظریه ولایت عامه فقیه: عصر فتحعلی شاه
۱۹۳	اذن سلطنت‌دهنده زمان: شیخ جعفر کاشف‌الغطاء
۱۹۶	زمینه‌ساز اصل تقلید و متابعت: میرزا ابوالقاسم قمی
۱۹۸	نظریه‌پرداز ولایت عامه فقیه: ملا احمد نراقی
۲۰۸	نراقی و قلمرو ولایت عامه فقیه
۲۱۷	مسأله مشروعیت حکومت و آمریت قانون در عصر فتحعلی شاه

۲۲۵	فصل چهارم: رویکردهای فرهنگی به‌رغم استبداد و زراندوزی حکومت
۲۲۶	سرشت استبدادی و ایللیاتی حکومت فتحعلی شاه
۲۳۱	پیروزی بی‌منت رعیت
۲۳۴	زراندوزی شاهانه و تأثیر آن در روابط خارجی
۲۴۲	گام‌های تازه در گسترش دیوان و دربار
۲۴۷	رونق شعر و ادب و پیدایش گویش معیار فارسی
۲۵۳	رشد هنر نقاشی، چهره و پیکرنگاری
۲۵۶	شکل‌گیری موسیقی دستگاهی ایران
۲۶۴	شکفتگی نمایش تعزیه و شبیه‌خوانی و رواج سینه‌زنی
۲۶۸	بازسازی و تزیین بارگاه انتمه معصوم (ع)
۲۷۰	رفتار مساعد فتحعلی شاه با اقلیت‌های دینی
۲۷۵	سخن پایانی: تقدس یا تفتن در عین استبداد
۲۹۱	کتاب‌شناسی
۳۰۱	منابع انگلیسی
۳۰۳	نمایه

### پیش گفتار

فسانه از پی خوابش کنم بهانه خویش بدین بهانه مگر گویمش فسانه خویش

فکر بازنگری در رابطه فتحعلی شاه قاجار با علمای زمانش را از زمان تحصیل در دانشگاه مک گیل کانادا در دهه ۱۹۸۰ در سر داشتیم، و منتظر فرصتی برای نوشتن آن بودم که در سفر اخیرم به کشور دست داد. اهمیت این موضوع به چشم من از این جهت است که می بینم ما بار تأثیرات روندها و نهادهایی را بر دوش داریم که در آن دوره پدید آمدند، اما از چندوچون پیدایش آن‌ها آن‌طور که باید آگاهی نداریم. ما دقیقاً نمی دانیم که رابطه الزامی تقلید شرعی که اینک از فتاوی مراجع تقلید داریم چگونه در زمان حکومت فتحعلی شاه، جان گرفت و به این صورت به ما رسید. به گفته هما ناطق: «آنچه امروز بر ما می رود بازتابی است گاه تار و گاه روشن از جمله اندیشه‌ها، کردارها و رویدادهایی که طی صد سال و اندی میهن ما را درنوردیده است» (ایران در راه یابی فرهنگی، ۱۳۶۸ش، ۶).

کندوکاوه‌های نخستین درباره چگونگی رشد علمای اصولی، اخباری و شیخی عصر فتحعلی شاه را در کتابخانه مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل کانادا در دهه ۱۳۶۰ش انجام دادم؛ در این زمینه‌ها مخصوصاً از راهنمایی‌ها و کتابخانه شخصی پروفیسور هرمان لندلت، استاد فرهیخته ولی

کم‌شناخته‌شده معارف اسلامی، بسیار بهره گرفتیم. در ایران در دو سال اخیر بیش‌تر از تسهیلات کتابخانه‌های دانشگاه مذاهب اسلامی و حسینیه ارشاد استفاده کردم، و در موارد ضروری به منابع کتابخانه مجلس و مدرسه سپهسالار دسترسی یافتیم. در این‌جا تشکر خود را از کارکنان این کتابخانه‌ها به‌ویژه آقایان خالد خوجملی و حسین سرمد محمدی از دانشگاه مذاهب اسلامی، و بانوان سارا فیروزه و معصومه ستارنواز از کتابخانه حسینیه ارشاد ابراز می‌دارم. سپاس ویژه من از برای آقای سید احسان موسوی خلخالی است که با دقت و لطف بی‌کرانش متن کتاب را بازخوانی و ویرایش نمود. البته کاستی‌ها و خطاهای متن و مطالب آن به عهده نویسنده کتاب است.

ا.ک.م.

۱۳۹۷/۱/۱۵

## مقدمه

فتحعلی‌شاه قاجار را می‌توان سنتی‌ترین پادشاه ایران دانست، که در برزخ برخوردی گریزناپذیر با مدرنیته توسعه‌گر، ۳۷ سال بر ایران حکومت راند. اروپای مدرن در قرن نوزدهم «فراسوی مرزها رفتن» را جزئی از هویت نویافته فاعلیت<sup>۱</sup> خود می‌دانست. همین نیاز به جهان‌گیری بود که روسیه نوبنیاد را به دست‌اندازی به قلمرو ایران واداشت. رقابت و کارزار میان دولت‌های انگلیس و فرانسه در آن زمان نیز ایران را به عنوان دروازه هندوستان چند مدتی مرکز رفت‌وآمدهای دیپلماتیک نمود. ایران در این بزنگاه، پادشاهی روحانیت‌گرا ولی خودشیفته بر سر داشت. فتحعلی‌شاه از هوشیاری و آموزش معمولی شاهان آن عصر برخوردار بود، اما شیفتگی‌اش به نیروهای غیبی و اتکا به وساطت و امداد خارجی، ادعای قدرقدرتی او را به عالم الفاظ برد و نتیجه‌ای جز شعر و رجز به بار نیاورد. دوره فتحعلی‌شاه در زمینه تشکیل دیوان و پرورش گویش تهرانی تازه، که بعداً گویش معیار فارسی در ایران شد، دستاوردهایی داشته است. هم‌چنین می‌توان پیشرفت در برخی از رشته‌های هنری از جمله نقاشی، موسیقی و شعر فارسی را وامدار تشویق‌های فتحعلی‌شاه دانست. مضافاً با موافقت این شاه بود که دارالسلطنه تبریز توانست زیر نظر عباس میرزا نقش «کانون ترقی‌خواهی» زمان را به خود بگیرد، و

1. subjectivity